

Egyensúlyozás a fenti és lenti társadalom között a szocialista Romániában

Recenzió: Kovács Eszter: Egy kis figyelmesség. Informális hálózatok és gyakorlatok a Gyergyói-medencében (1970–1989). Kolozsvár: Kriterion – EME, 2024, 266 oldal [20. század, 12. köt.]

Sólyom Andrea¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.17226>

Beérkezés: 2024. 09. 30.

Átdolgozott változat beérkezése: 2024. 11. 16.

Elfogadás: 2024. 11. 30.

Kovács Eszter könyve azt elemzi, hogy milyen érvényesülési stratégiákat, kijárási technikákat alkalmaztak sikeresen a „lenti” társadalom intézményeinek képviselői a „fenti” társadalommal szemben a Gyergyói-medencében, amikor a helyi közösség szolgálatába állított közjavakat hoztak létre. A könyv több szempontból is fontos kiegészítése a romániai szocializmus időszakát taglaló társadalomtörténeti írásoknak. Eddigi társadalomtörténeti olvasmányainkhoz (például Oláh 2001, Gagy 2004, Bodó 2004) képest Kovács munkájából árnyaltabb képet kapunk a romániai szocialista rendszer által diktált vagy kínált szabadidő-eltöltési lehetőségekről, a társadalmilag kötött, valamint szabadon felhasználható időhöz való egyéni viszonyról, a katolikus egyház helyi képviselőinek közösségépítő tevékenységéről, továbbá a patrónus-kliens viszonyokról. Utóbbit főként a kliensek szemszögéből tárja fel, illetve a hálózatokból olyan kulcsfigurák kettős szerepe rajzolódik ki, akik kapocsként működtek a helyi emberek patrónusaként és a megyei, esetenként országos apparátusok megbízottjaként.

Már a címről is mindannyiunknak eszébe jutnak különböző konnotációk, emlékek, konkrét példák az ügyintézés során szerzett tapasztalatainkból. Azok is így érezhetik, akik nem éltek a vizsgált korszakban, hanem az azóta eltelt évtizedekben szocializálódtak, amelyek magukon viselik a rendszerváltás előtti időszak örökségének jeleit. Az alcím pontosan körülhatárolja a vizsgálat témáját, helyszínét² és periódusát. A könyv nyelvezete és szerkezete a szélesebb közönség számára is nagyban megkönnyíti

¹ Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, e-mail: solyomandrea@uni.sapientia.ro

² A szerző Gyergyószentmiklóson és a környező nagyközségekben (Gyergyószárhegyen, Gyergyóditróban, Gyergyóremetén, Gyergyóalfaluban, Gyergyócsomafalván, Gyergyóújfaluban), illetve további két közeli kisvárosban (Borszáken és Maroshízenen) készített interjúkat. Helyszínavalasztását származása mellett a helyi kulturális és sportélet gazdagsága, az ügyintézésben használt informális technikák tárházáról beszámoló elérhető adatközlők, visszaemlékezések egyaránt indokolhatják. Az ország leghidegebb régiójaként ismert Gyergyói-medence 1968 óta tartozik Hargita megyéhez, összlakossága 1977-ben mintegy nyolcvanezer fő volt, 86%-a magyar katolikus. „A medence a székelyföldi régió tipikusnak mondható területe, ahol a nyelvi és kulturális hagyományokhoz ragaszkodó és az egyháznak kiemelt szerepet tulajdonító közösség él” (Kovács 2024: 38).

az olvasást. A doktori dolgozatokból készült, megszokott könyvekkel ellentétben nem bocsátkozik az elméleti és módszertani keretek hosszas fejtegetésébe. Az első részben röviden nagyon konkrét értelmezési rácsot vázol fel, a másodikban megjelöli empirikus forrásait, majd rátér a kulturális életre, azon belül terjedelmes fejezetet szentelve a gyergyószárhegyi alkotótábornak és az ingatlanfelújításoknak.³ A sportéletről szintén részletesen ír, amiből az is kiderül, hogyan vált lehetségessé a műjégpálya felépítése Gyergyószentmiklóson, az országban harmadikként a főváros és egy közeli kisváros után. Ezt követően a hétköznapi humorvilággal foglalkozik. Az egyházi és közösségi, családi ünnepeknek egy, a sportélet bemutatásához hasonló léptékű részt szentel, a kórus- és kortárstalálkozókat pedig rövidebb fejezetbe sűríti, megindokolva összekapcsolásukat. Az utolsó előtti rész a diszkók, a bálók és a videózás hálózatainak működésén keresztül mutatja be a nyugati médiatermékek terjedését a régióban, az összefoglaló pedig visszautal az elméleti keretekre és megfogalmazza fontosabb állításait a témáról.

Ez a munka leginkább a csíkszeredai Kulturális Antropológiai Munkacsoport (KAM) korai kutatásaihoz és fogalmi apparátusához kapcsolódik, amelyek közül a legfontosabbak a kvázi-nyilvánosság, informalitás, szimbolikus ellenállás, kijárási és átjárás technikák, a fenti világ szimbolikus eltávolítása, leértékelése, második társadalom, ceremonikuság stb. (például Túros 1995, Biró et al. 1994, Bodó 1998).

A szakirodalmi előzménynek is tekinthető művek szerzői – például Szabó Árpád Töhötöm (2009) vagy Horváth István (2021) – főként a gazdaságban vagy a politikában vizsgálták az informalitást. Ez alól kivételt képez e munka mellett Kiss Ágnes könyve (2022), amely a cenzúra-rendszerben tetten érhető informális információ-cserét és együttműködések vizsgálja, és amely így társadalom- és kultúrtörténeti dimenzióban számít meghatározó kiindulópontnak. Kovács a kulturális élet vonatkozásában koncentrálna az informális gyakorlatokra, nem elsősorban az ellenállásra fókuszálva, hanem arra, hogy adott helyzetben miként lehet elviselhetőbbé, élhetőbbé tenni a mindennapokat. Végül a sportélet és a médiahasználat keretezésében az erdélyi magyar szakirodalomból a KAM munkáin kívül Péter László *Forbidden Football in Ceaușescu's Romania* című könyvére támaszkodik (Péter 2018).

Az elméleti keretek felvázolásakor Kovács többféle – antropológiai, szociológiai, lélektani, történeti – perspektívából közelíti meg témáját. A szerző számára kiindulópontként szolgáló Ledeneva munkája az informalitás szociopolitikai és szociokulturális összetevőire fókuszál és négy informális dimenziót különböztet meg, amelyeket Kovács Eszter a helyi példák elemzése során is megpróbál tetten érni (Ledeneva 2018).

3 A Barátság Művésztelep (képzőművészeti alkotóműhely) 16 éves működését vizsgálta a szerző a hatalom és az egyén viszonyában, a gyergyószárhegyi ferences kolostor és a Lázár-kastély felújításában is tetten érhető informalitásra, kvázi-nyilvánosságra fókuszálva. „A Művésztelepről szóló esettanulmány egy informálisan működő, közérdekű intézményt mutat be, amely, bár önálló intézményként működött, a hivatalosságban nem létező entitás volt, csupán a kultúrbizottság évente megrendezésre kerülő, egyetlen rendezvényeként funkcionált. Ennek ellenére alapítói és működtetői műemlék épületeket újítottak fel és restauráltak, illetve a tábor számos más kulturális rendezvénynek is otthont adott” (Kovács 2024: 243).

Két és fél év alatt 65 interjúalannal összesen 59 interjú készült.⁴ A szerző a kor- szak „társadalmi-hatalmi rendszerében egyensúlyozó” szereplők írott visszaemlé- kezéseinek elemzésén túl terepnaplójegyzeteit használta az interjúzás során. Az ala- nyokat hólabda módszerrel választotta ki, a fő szelekciós szempont aktív szerepük volt a vizsgált időszak kulturális, oktatási, egyházi, adminisztratív és sportéletében. Első körben a helyi kulturális elit tagjait kérdezte: pedagógusokat, iskolaigazgatókat és amatőr színjátszócsoporthoz vezetőit, majd a megyei kulturális és adminisztratív elit tagjaival is rögzített néhány beszélgetést.

A kulturális életről szóló fejezetből megtudhatjuk, hogy a helyi aktorok hogyan tudták a *Megéneklünk, Románia*⁵ és a hasonló országos kötelező programokat, valamint azok helyi, megyei kiterjesztéseit nemcsak abszolválni, hanem felhasználni a közösség- építésben úgy, hogy a rendszer érdekei mellett a saját közösségük azonosságtudatát, hagyománykötődését is erősítsék. E zene- és irodalmi művek, színdarabok, viseletek kiválasztásában, megindoklásában a magyar szimbólumok, értékek, identitáselemek becsempészése érhető tetten. Ehhez a kötelező formális elemek, feltételek (feliratok, képek, bevezetők, engedélyeztetések, ellenőrzések stb.) teljesítésén túl elengedhetlen volt a jó informális kapcsolatok ápolása a hatalom képviselőivel, azok jóindulatának és félrenézésének megvásárlása különböző technikákkal. Mindezt pedig a helyi hálózatok- ban gyakorolták, kávéztatással, vendéglátással, alkohollal, kis figyelmességekkel, ked- ves gesztusokkal vagy ajándékokkal.

A gyergyószárhegyi alkotótábor története arra példa, hogy külön jogi személyi- ség nélkül hogyan lehetett évtizedeken keresztül működtetni, fenntartani egy mű- helyt, terepet, találkozást, érvényesülési lehetőséget biztosítani a rendszer keretein belül és kívül arra érdemes művészeknek, a katolikus egyházhoz tartozó ingatla- nokokat pedig állami forrásból, valamint a helyi közösség széles körű összefogásából felújítani. Az eredmény a kölcsönös szívességek rendszerének kiépülése mellett egy fiatal baráti társaság kialakulása volt. A művésztelep helyiségeit viszonzásképpen magáncélokra is használhatták. Az együtt töltött idő során erősödött az említett társaságban a csoportkohézió, a szolidaritás és a lokális identitás, valamint gyara- podott a tagok szimbolikus, társadalmi és kulturális tőkéje.

A sporteletről szóló fejezet a jégkorong, a városi és környékbeli futball, a sí- és a kosárlabdaéletet működtető, szervező intézmények mindennapjaival foglalkozik. A jégkorong és a foci játékosait gyári alkalmazottként fizették, és félprofesszionális

4 Három interjú egyszerre két-két személylyel zajlott.

5 „A Megéneklünk, Románia fesztivált 1976-ban alapították a Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra címmel is jelzett kong- reszszuson. [...] Évenként szervezték, ebben a »mozgalomszerű« nemzeti kulturális rendezvényeket területileg, műfajilag tag- olva felmenő rendszerben egyetlen egységes szisztémába akarták szervezni. Célja a szocialista tudatformálás, a forradalmi hangvételű, ideológikus előadások bemutatása volt. A sajtó intenzíven hozzájárult a rendezvénysorozat propagálásához. Így tömegmozgalommá nőtte ki magát, és a nép a nemzeti kultúra letéteményeseként jelent meg a szellemiségében. A fesztivál- nak a tömegkultúra népszerűsítése és a lakosság célzott befolyásolása volt a célja. A romániai műkedvelő és professzionális művészeti megnyilvánulások többsége a Megéneklünk, Románia neve alatt futott. A román nemzeti öntudat és a népi kultúra erőteljes propagálása mellett a rendezvény a személyi kultuszt is kiszolgálta. A mozgalom egyfajta seregszemlét hozott létre, amelyen mind az amatőr, mind a profi művészek részt vettek, illetve részt kellett venniük. A rendezvénynek verseny jellege is volt, ahol »összemérhették erejüket« a különböző művészeti csoportok. Helyi, regionális, megyei és országos szakaszai voltak a Megéneklünk, Romániának, ahol a helyi szakaszon dobogós helyezést elérték továbbjutottak a megyei, majd onnan az országos szakaszra” (Kovács 2024: 41–42).

csapatként működtek, a helyi vállalatok támogatásával, összefogásával. Az ország harmadik műjépgályájának hetvenes évek végén elkezdett és nyolcvanas évek elején befejezett építéséhez a helyi összefogáson, kalákán, közmunkán és „kreácsoláson” kívül szükséges volt az akkori faipari miniszterrel ápoltnak jó kapcsolat, közbenjárás is, amelynek mozzanatai élénken élnek a visszaemlékezők történeteiben. Mivel Csík-szeredában már működött műjépgálya, a város nem kapott engedélyt egy újabbra, ezért hivatalosan bútorkiállítási pavilonként építhettek fedett pályát. A sípálya és a futballstadion is a helyi üzemek és a közösség önkéntes munkájaként, közmunka által valósult meg. Bár a rendszer célja az egészséges életmód propagálása mellett a szabadidő-eltöltés ellenőrzése és a politikai szocializáció volt a sport révén is, a csapatok működése nagyban hozzájárult a szabadidő tartalmasabbá, színesebbé tételéhez, a közösségi találkozások sűrűsödéséhez és a lokális identitás erősítéséhez nem csupán a játékosok és a sportolók, hanem a közönség számára is.

A viccelődések, ugratások valószínűleg nemcsak a szimbolikus ellenállás részei voltak, hanem a rendszer kihívásaival való megküzdésben is felszabadító élményt jelentettek. A visszaemlékezések tipikus vagy szolgálatos tréfamesterekről is szólnak. Az ugratások egy része a hatalom képviselőinek megleckéztetésére irányult; ilyen a stoppoló pap és a malacokat szállító milicisták⁶ esete, másik része egymás átverésére szolgált, amikor például valaki szénamurvát⁷ adott el virágmagként.

A vallási és világi ünnepekről szóló fejezet kiegészíti egyrészt a saját családjában a nyolcvanas években felhalmozott tapasztalatokat, másrészt azokat az olvasmányélményeket is, amelyeket később szerezhettünk az állam és egyház kapcsolattartó a „lenti” társadalom perspektívájából. Kiderül, hogy a különböző társadalmi és foglalkozási csoportokhoz tartozók hogyan oldották meg a vasárnapi szentmisével vagy istentisztelettel egybeeső, társadalmilag elvárt tevékenységeken való részvétellel „dilemmáját”. A fejezet részletesen bemutatja, hogy miként egyeztették össze az emberek a karácsonyi, húsvéti szokásokat az állampolgári köteleességek teljesítésével, hogyan használták ki az állami ünnepeket – a majálisozást és a kötelező „kultúrunkát” –, illetve a színdarabos bálók közösségi előnyeit. A visszaemlékezések szerint a szükséges kellékek beszerzése erősítette a szolidaritást és a közösségi összefogást, megvalósításához pedig sokszor nélkülözhetetlenné vált a helyi hatalom képviselőinek megengedő viselkedése. Bár a pünkösdi búcsút betiltotta a hatalom, az alkalomra pedig a Hargita megyei városokban részervezték a *Megéneklünk, Románia* fesztivál helyi fordulóját, az interjúalanyok úgy emlékeznek, a vallásos emberek részt vehettek a somlyói búcsún, akár egyénileg, vonattal utazva, akár csoportosan buszozva, amennyiben programjukat összekötötték (a Csík-szereda másik végén zaj-

6 A milicista a diktatúra idején a rendőrök román elnevezése volt, a történet pedig a következő:

„A gyergyóújfalvi plébános stoppoltnak Marosvásárhelyre, két milicista vette fel egy ARO terepjáróval, amiben hátul süldő malacok voltak. Erre a milicisták a következőt fűzték hozzá:

– A süldőket visszük Gyulafehérvárra felvételizni. A plébános nem szólt semmit, amikor megérkezett és kiszállt a kocsiból, ezt kérdezte:

– Ha nem sikerül a malacoknak a felvételi, akkor továbbra is a Milícián fognak-e dolgozni?” (Kovács 2024: 146)

7 Szénatörmelék, szénapor.

ló) zsögödi fesztiválon való megjelenéssel. A névnapozás súlya meghaladta a maiét az akkori generációk képviselői szerint, a keresztelőt, első áldozást, bérnyújtást és esküvőt pedig azoknak kellett külön szervezniük, akiknek a helyi elit tagjaiként diszkrétebben kellett intézniük az egyházi szolgáltatások igénybevételét.

A nyolcvanas évek végétől évente megrendezett egyházi kórus-, és a hetvenes évek óta zajló kortárstalálkozók egy fejezetben történő tárgyalását az is indokolja, hogy ezek az informális események nem illeszkedtek a hatalom által szervezett kulturális programok sorába, és – minthogy mindkettőhöz tartozott templomi szertartás is – nem is voltak hivatalosan engedélyeztetve. Bár az utóbbi inkább bepréselhető a „legitim fesztiválok” közé, a szükséges erőforrásokat mégis inkább a közösségekben belül mozgósították, ami egyben a csoportkohéziót is erősítette.

Az összefoglalás előtti fejezet a mozi, a diszkó és a videózás körülményeit tárgyalja, röviden szót ejtve a nyugati fogyasztási cikkek beszerzéséről. A mozizásról szóló visszaemlékezésekből kiderül, hogy a közönségben nem az ideológiai neveléssel kapcsolatos anyagok hagytak mély nyomot, illetve hogy a vetítések nagy száma ellenére nehéz volt teljesíteni a megemelt bevételi kvótákat, ezért Gyergyószárhegyen egyesítették a mozi és a diszkó szolgáltatásait a kultúrotthonban. A diszkó technikai feltételeit improvizált eszközökkel és hulladék alkatrészekből oldották meg, a magnót pedig esetenként Bukarestből szereztek be kéz alatt. A zeneszámokat engedélyeztetni kellett; többségében román nyelvű műveket vártak el, ám ebben az esetben is megtalálták az áthidaló megoldásokat. A magyarországi zeneszámok és a videókazetták beszerzése szintén informális hálózatokon keresztül történt. A bálókön is kezdett elterjedni a magnóról szóló zene. A videóestek illegális bevételi forrásként szolgáltak a szervezők számára, akik egy-egy autó árát fektették be a lejátszó beszerzésébe. A közönség szinte bármilyen filmre vevő volt a havi egy-két videóest során, amellyel kiélvezhette a hétköznapi valóságból és megízlelhette a nyugati modernizáció fogyasztói velejáróit, életérzését. A helyi együttműködésekön és a diszkréción kívül ezekhez a hatóságok részéről is hallgatolagos elfogadásra volt szükség. Videózásnál a rendőrök jóindulatának megvásárlása a felszerelés és a filmek kölcsönadásával valósult meg. Gyergyószárhegyen a plébánián is volt filmvetítés, zártabb körű, de ennek, ingyenes lévén, nem is a jövedelemszerzés volt a célja, hanem a közösségépítés, valamint a hívek megtartása a szekularizációs folyamatban.

Az utolsó fejezetben Kovács újra megfogalmazza fő kutatási kérdését, felvázolja azokat az interdiszciplináris kereteket, amelyekben a fogalmait és empirikus eredményeit elhelyezi. Azt vizsgálta, hogyan reagáltak a gyergyói régióban élők a „mindennapok szükségletei feletti ellenőrzésre” (Kovács 2024: 241). Egyik állítása szerint az informális gazdasági tevékenységeket nem a túlélés vezérelte, hanem az ellenállás (a korlátozásokra adott reakció), a felhalmozás, illetve a hiánypótlás. Kovács az informális gazdaságon túlmutató informális gyakorlatokra fókuszál, amelyeket a szakirodalom az ellenállás kategóriájába sorol, azonban a szerző szerint ez túlzott leegyszerűsítés. Két központi fogalomra építi mondanivalóját, ezek a kvázi-nyilván-

nosság és az informális; elemzésében „a két fogalom köznapokban kiteljesedő kapcsolatát” térképezi fel. Azt is állítja, hogy az informális „nem csupán »földalatti« tevékenységnek tekinthető, hanem akár a nyilvános térben zajló, de a hivatalos diskurzusból kimaradó cselekvéseknek és kommunikációs formának” is (Kovács 2024: 242). A kulturális élet elemzése során az identitás megélésének lehetőségeit vizsgálta, és arra jutott, hogy ennek megvalósulásához szükség volt az elitek „ügyintézésére”, a lenti világ által kis figyelmességekkel megvásárolt jóindulatra, szemhunyasra a fenti világ részéről. A művésztelepet és a sportéletet működtető kulcsfigurák, akik egyszerre töltötték be patrónusi és kliensi szerepet, illetve egyszerre képviselték a közösség és a hatalom érdekeit a sajátjuk mellett, minden irányban éltek a maguk nyomásgyakorlási eszközeivel, akár erőforrásaik, akár kapcsolataik révén. Ennek eredményeit ma hétköznapi nyelven „win-win” szituációként említhetjük: a visszaemlékezések szerint minden érintett nyertesnek érezhette magát. Az említett kulcsfigurák nevéhez fűződő ingatlanfelújítások és építkezések központi, főleg pénzügyi és helyi, németek által kalákaként felfogott erőforrások hatékony mozgósításával valósulhattak meg. Az ugratások a szimbolikus ellenállást példázzák: „célom az ugratások elemzésével az volt, hogy a politikai vicceken túl más alternatívát is megmutassak a hétköznapi diskurzusokban létrejövő szimbolikus ellenállásra és arra a tudásra, amely az informális jellemezte” (Kovács 2024: 246). Az egyházi és világi ünnepeknél az volt a fő kérdés, hogy a tiltások ellenére a gyergyóiak miként tették élhetővé ezeket. A szerző cáfolja a kutatási előzményül szolgáló korábbi téziseket, azt állítva, hogy az egyházi ünnepek nem szorultak vissza a magánszférába, hanem éppen a korlátozásoknak való ellenszegülésként beemelődtek a nyilvánosságba (munkahelyekre, iskolákba). Elkezdődött az időszakban az egyházi vallásoságtól való elfordulás, az egyház társadalomszervező szerepe azonban erős maradt. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a formális és informális dimenziók sem a gazdaság, sem a kultúra, sem a sport területén nem különíthetők el.

Bár nem készült a munkamorálra, a tervek teljesítésére, a munkaidő eltöltésére, a munkavégzés hatékonyságára koncentrááló rész, ezekről is bőven olvashatunk minden fejezetben.

Mind a 12 oldalas irodalomjegyzék, mind a hivatkozásokat és magyarázatokat, kiegészítéseket tartalmazó lábjegyzetek 577 tételes listája impozáns méretű és terjedelmű, amivel a szerző arról tesz tanúbizonyságot, hogy nemcsak ismeri a térségi, hazai és nemzetközi szakirodalom idevágó téziseit, de saját eredményeit megfelelően el is tudja helyezni ezek kontextusában. Az események, létesítmények hangulatát 35 képpel illusztrálja.

Amennyiben a kutatás lehetséges folytatásában gondolkodunk, úgy további interjúelemzésekről, pályakövetési, hálózatosodási tapasztalatokról olvasnánk szívesen. Érdekes lenne például olyan sportolónemzedékek, kórusok vagy művészek megmutatása, akik ezekből a körökből nőttek ki, akiknek ezek az intézmények jelentették az ugródeszkát a szélesebb közönség előtti érvényesüléshez, és akik ár-

nyalhatnak a helyi kulcsfigurák – Zöld Lajosok, Török Istvánok – rendszerhez való viszonyáról alkotott képet. További kutatási irány lehetne az összehasonlítás egy-egy etnikumú régió aktorainak rendszerképesszerekre adott reakcióival, valamint a kisebbségi léthelyzetben működő szolidaritási, etnikai, ellenállási, érvényesülési stratégiák vizsgálata.

Irodalom

- Bíró, A. Z. – Bodó, J. – Gagy, J. – Túros, E. (1994): Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében. *Antropológiai Műhely*, 2(5), 81–94.
- Bodó, J. (2004): *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Budapest: Scientia Humana.
- Bodó, J. (szerk.) (1998): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- Gagy, J. (2004): *A krízis éve a Székelyföldön 1949*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- Horváth, I. (2021): Disznópajták és városi haszonkertek. Hiánygazdálkodás és szűkösségkezelési stratégiák a nyolcvanas években, *Erdélyi Társadalom*, 19(2), 9–42. <https://doi.org/10.17177/77171.259>
- Kiss, Á. (2022): *Finomhangolás. Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúra-rendszerekben. Romániai példák (1949–1989)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó.
- Kovács, E. (2024): *Egy kis figyelmesség. Informális hálózatok és gyakorlatok a Gyergyói-medencében (1970–1989)*. Kolozsvár: Kriterion – EME.
- Ledeneva, A. (2018): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Culture Complexity*. London: UCL Press. <https://doi.org/10.14324/111.9781911307907>
- Oláh, S. (2001): *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- Péter, L. (2018): *Forbidden Football in Ceausescu's Romania*. (Global Culture and Sport Series). Basingstoke: Palgrave Macmillan. <http://doi.org/10.1007/978-3-319-70709-9>
- Szabó, Á. T. (2009): *Kooperáló közösségek*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- Túros, E. (szerk.) (1995): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.